VIII. De liberalen en de Vlootwet

De vrijzinnig-democraten

De Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die wel eens smalend maar niet ten onrechte de 'ambtenaren- en professorenpartij' werd genoemd, vertegenwoordigde met zijn vijf kamerzetels een intellectueel belangrijke, maar maatschappelijk en politiek tamelijk machteloze groep der burgerij.(1) Het motto van de bond was een variant op Groens leuze 'Tegen de Revolutie het Evangelie!' en luidde: 'Tegen de revolutie de sociale hervorming!'.(2) Terwijl voornamelijk hun maatschappelijke positie de VDB-ers weghield van de arbeidersbeweging, botste hun progressieve ideologie, vooral ten aanzien van het kiesrechtvraagstuk, op het conservatisme van de liberale grootburgers van de Vrijheidsbond.(3) De conservatieve wending in de Nederlandse politiek en de machteloosheid van de oppositie leidden tot een zekere radicalisering van de partij.

Colenbrander, Van Vollenhoven en dr. C. Snouck Hurgronje, allen lid of sympathisant van de VDB, bestreden in het bijzonder het koloniale beleid van de regering. In vier geruchtmakende hoofdartikelen in de NRC keerde Van Vollenhoven zich in april '22 tegen de 'politiek van stillen tegenstand' van De Graaff. 'Zouden wij bang zijn voor dat zoodje inlanders en onze eigen solide positie prijsgeven?', was zijns inziens de houding van de minister.(4) Hij vergeleek het inheemse nationalisme met de Opstand tegen Spanje en meende daarom dat men in Indië de 'geboorte van een natie' aanschouwde en dat de knoop diende te worden doorgehakt: vóór of tégen autonomie. Hij koos zelf voor autonomie omdat Nederland alleen op deze manier de band met Indië kon behouden.(5)

Een jaar later, in het zilveren jubileumjaar van koningin Wilhelmina, stelde Snouck Hurgronje in een brochure met de titel **Vergeten Jubile's** het koloniale regeringsbeleid niet minder scherp aan de kaak. Aan de hand van het relaas van een rechteloos behandelde Indonesiër vroeg hij zich af of al die Nederlanders die met hun zogenaamd 'hoog ontwikkeld rechtsgevoel' nooit nalieten hun schone maar machteloze verontwaardiging uit te storten over de krenkers van Boeren, Belgen of Rijnlanders, ook niet eens een klein deel van dat rechtsgevoel konden aanwenden ten behoeve van die 45 miljoen Nederlandse onderdanen in Indië tegenover wie men niet machteloos stond. Snoucks pleidooien hadden nog minder met de communistische leus 'Indië los van Holland. Nu!' te maken dan die van Van Vollenhoven en Colenbrander. Ze kwamen voort uit de overtuiging dat alleen handhaving van het recht kon voorkomen dat de nationalisten anti-Nederlandse wegen in zouden slaan. Men bleef er

dus bij dat de ethiek de beste defensie van Indië was en verscheidene schrijvers van artikelen tegen de Vlootwet vielen hen daarin bij.(6)

De militaire woordvoerders van de VDB in het parlement waren prof.dr. D. van Embden in de Eerste Kamer en fractieleider Marchant in de Tweede Kamer. Voor 1914 was Marchant, vanuit zijn optimistische geloof in nationale eenheid, de democratie en de gezonde 'Volksgeest' vurig voorstander geweest van een volksleger, omdat hij van mening was dat elke staatsburger de plicht had deel te nemen aan de verdediging van zijn vaderland.(7) Voor Marchant, die het liefst generaal was geweest als hij geen politicus had kunnen worden(8), betekende het volksleger maximalisatie van de weerbaarheid van het volk; hij was dus eerder een progressieve nationalist dan een pacifist. De praktijk van de oorlog schokte mensen als Marchant en Van Embden echter diep. Wilskracht en moraal bleken weinig uit te halen tegen mitrailleurs, prikkeldraad, kanonnen en tanks, tegen luchtbombardementen en mosterdgas. De techniek bleek de mens - centraal element in de vrijzinnige ideologie - te hebben gereduceerd tot een nietig en hulpeloos wezen en dit veroorzaakte een crisis in de vrijzinnige militaire ideologie. Overschatting van de mankracht sloeg om in overschatting van de techniek. De partij voegde vanaf 1920 daarom aan het programmapunt van het volksleger de eis 'met eenvoudige bewapening' toe; het accent kwam steeds meer op het laatste te liggen. In plaats van pleidooien voor wijziging van het karakter van landmacht en marine kwamen betogen voor inkrimping van de omvang ervan.(9)

Net als in de SDAP waren de leden de leiders in dit opzicht voor. Toen C.P. Cohen Stuart er begin 1922 bij het partijbestuur op aandrong zich aan te sluiten bij de SDAP-leus 'Geen man en geen cent', noemde Marchant deze leuze kiezersbedrog omdat men haar alleen al gezien de verplichtingen jegens de Volkenbond niet waar kon maken. Ontwapening kon voorlopig niets anders betekenen dan een radicale besnoeiing der defensiebegroting. De partij ging daarom de verkiezingen in met de eis dat op de defensie 50 miljoen, ongeveer twintig procent, moest worden bezuinigd.(10) De koers van nationale ontwapening van de SDAP werd door vooraanstaande vrijzinnig-democraten als Kernkamp, hoofdredacteur van De Amsterdammer, bekritiseerd als een opportunistisch surrogaat voor de mislukte eis van socialisatie. Het blad zou in de Vlootwetdebatten een zeer gematigd standpunt innemen.(11)

Marchant evolueerde echter in de richting van de nationale ontwapening. Zijn kritisch theoretisch en taboeloos denken dat vóór 1914 tot het optimistische idee van het gewapende volk had geleid, was onder invloed van de oorlog omgeslagen in een zeer pessimistisch wereldbeeld dat werd beheerst door de bruutheid der sterken en de machteloosheid der zwakken. Het lot van België had voor hem de voosheid van de redenering dat een weermacht preventief zou werken aangetoond, en hij raakte er, zeer onder de indruk van de redevoeringen van Antonie Fokker, van overtuigd dat een klein land zich überhaupt niet langer kon verdedigen. De kanonnen hadden

immers de forten rond Amsterdam gedegradeerd tot bergplaats of kazerne en in de komende oorlog, die een luchtoorlog zou zijn, was geen enkele plek in Nederland meer veilig.(12) Marchant was het markantste Nederlandse voorbeeld van het in deze periode internationaal zo opvallende verschijnsel van de 'happy warrior - bitter pacifist'.

In 1923 had Marchant zijn nieuwe ideeën over de positie van Nederland uitgewerkt en het eerste slachtoffer van zijn genadeloze kritiek werd Struycken, naar aanleiding van diens boekje **Hoofdtrekken van Nederlandsch buitenlands beleid.** Net als bij Struycken was Marchants nieuwe uitgangspunt dat in de internationale politiek alles eigenbelang is. Hun gevolgtrekkingen waren echter tegengesteld. Struycken aanvaardde deze toestand en maande de kleine landen mee te doen aan de struggle for life. Hij was daarom volgens Marchant een conservatief in de slechtste zin van het woord, ja, ten aanzien van Indië was hij zelfs zuiver reactionair. 'Nederland groeit op tot een volk van meer dan 50 millioen zielen met een gebied dat bijna een vierde van de oppervlakte van geheel Europa beslaat en voor de wereldproductie onmisbare rijkdommen in zijn bodem omvat', zo citeerde hij Struycken die op basis daarvan meende dat het kleine Nederland kon en moest uitgroeien tot 'een machtig wereldrijk' dat op den duur een navenante rol in de wereldpolitiek zou moeten spelen. Daarom had Nederland een goede krijgsmacht nodig. Struyckens visie op de rol van Nederland in de wereld bleek in 1923 die van Van Vollenhoven verre te overtreffen; hij borduurde voort op de grootse plannen van Van Heutsz. Marchant echter achtte Struyckens idee van 'het machtige wereldrijk' met 50 miljoen inwoners een 'waanvoorstelling' die lijnrecht tegen de ontwikkeling naar autonomie in ging.(13)

Struycken zag de eisen van de groten als volkomen natuurlijk en rechtmatig. Afzien van een oorlogsvloot was minderwaardige klaploperij waarvoor Nederland na de oorlog de rekening gepresenteerd zou krijgen. Nee, zei Marchant, die Struyckens brochure een 'propagandageschrift voor de Vlootwet' noemde, anderen zullen Indië alleen voor ons verdedigen uit eigenbelang en na de overwinning op de aanvaller van Indië zullen ze de rekening niet in de zak houden omdat de Nederlandse vloot de vijandelijke opmars in het begin enige tijd heeft 'vertraagd'. De groten zullen over Nederland beslissen zoals hun belang dat beveelt.(14)

Marchant hoonde met zijn bijtende sarcasme het argument van de staatscommissie-Patijn en de regering dat het een internationale plicht was een krijgsmacht te hebben. Ja, zolang die krijgsmacht maar klein genoeg blijft, meende hij, de meeste landen durven nu eenmaal een weerloos land niet met goed fatsoen aan te vallen. De enige manier om de vijand tegen te houden was niet om de olietanks van Balikpapan te beschermen maar om ze bij een aanval in brand te steken; verder was Nederland machteloos. Marchant vergeleek de huidige tegenstelling met die tussen Michiel de Ruyter en Hugo de Groot en hij koos partij voor de laatste: Nederland had alleen nog het recht om voor te strijden.(15)

Machteloosheid was ook het uitgangspunt geworden van Van Embden. In 1914 toonde deze professor in de economie zich in zijn boek **De Oorlog en het Kapitalisme** een enthousiast aanhanger van de aloude, door de Britse schrijver Norman Angell weer beroemd gemaakte, liberale theorie dat vrijhandel de volkeren verbroedert en dat het kapitalisme van nature pacifistisch is. Nationalisme en imperialisme getuigden van een achterlijk economisch inzicht; ze moesten tot oorlog leiden hetgeen een 'intensief socialistisch bedrijf' was omdat het 'gemeenschapsmacht' noodzakelijk maakte.(16) Oorlog was dus onverenigbaar met het individualistische kapitalisme aldus Van Embden, die hiermee net als Asser vóór hem een volstrekt utilitair pacifisme predikte.

De oorlog van 1914-18 liep niet alleen uit op een gigantische, nutteloze vernietiging van kapitaal, zoals hij had voorspeld, maar was daarnaast een menselijke en morele catastrofe. De morele factor bleef echter nog een tijd lang een ondergeschikt argument in zijn pacifisme. Bij de behandeling in de Eerste Kamer van de marinebegroting in mei 1920 voerde hij commerciële redenen aan om de afbouw van de twee kruisers stop te zetten en was van morele overwegingen nog geen sprake.(17) Pas toen bleek hoezeer het volk walgde van het oorlogsbedrijf, begon naast het economisch-financiële argument het morele aspect een grotere plaats bij zijn veroordeling van de oorlog en de bewapening in te nemen. Zo verklaarde hij in 1923 nog dat de landsverdediging, indien al mogelijk, zo kostbaar was geworden dat het het land zou ruïneren. Tegen 1930 zou Engeland 22 slagschepen, 52 kruisers en 204 torpedobootjagers bezitten, Japan respectievelijk 11, 29 en 109 en Nederland slechts 0, 2 en 12.(18) Daarbij leidde de moderne bewapening tot een strategie van de onverhoedse, preventieve militaire aanval en deze ontwikkeling bedreigde zijns inziens allereerst de zwakkeren. Een klein land als Nederland kon zich niet meer tegen de groten verdedigen. Daarom was het maar beter helemaal geen defensie te hebben omdat een onbewapend land als ongevaarlijke factor wellicht buiten de krijg zou blijven. Van Embden zou na 1924 ook fel gekant zijn tegen de militaire sanctie in het kader van de Volkenbond. Het aanwenden hiervan achtte hij, zeker in Europa, 'ondenkbaar' omdat het tot net zulke wreedheden, verarming, ontreddering en bolsjewisering zou leiden als een ouderwetse oorlog.(19) Ook in dit opzicht leidden militant nationalisme en radicaal-pacifisme tot dezelfde houding: afzijdigheid.

Dat de VDB de Vlootwet verwierp was vanzelfsprekend. Alleen Van Vollenhoven was, vanwege zijn ideeën over een internationale politievloot, op zich niet tegen vlootversterking. Hij drong eind 1921 er op aan zowel de plicht een land- en zeemacht in stand te houden als het recht van oorlogsverklaring uit de Grondwet te schrappen. Alleen zo zou Nederland de argwaan die het met dit bewapeningsplan in kringen van de Conferentie van Washington had gewekt, kunnen wegnemen.(20)

Marchant noemde in april '22 het doordrijven van de Vlootwet een 'staaltje van ongehoorde politieke brutaliteit' omdat een

twaalfjarig plan nooit zo urgent kon zijn dat het nog voor de verkiezingen op een achternamiddag door het parlement moest worden gesleept. Volgens hem zou de Vlootwet slechts het te Washington bereikte militaire evenwicht kunnen verstoren en dus de kans op oorlog vergroten.(21) Het was dankzij de schorsingsmotie van VDB-er Oud dat de Vlootwetbehandeling op 6 april maar enkele uren duurde.

Aangezien de VDB zeker in financieel opzicht nog een zeer liberale, dus zuinige, partij was gebleven, nam het financiële argument bij de verwerping van de Vlootwet een belangrijke plaats in. In lange, doorwrochte artikelen trachtten Marchant, Oud en Van Embden aan te tonen dat de kostenberekening van het wetsontwerp op een foute voorstelling van zaken berustte. Immers, de regering 'vergat' te vertellen dat na de voltooiing van de eerste helft van het 'uiterste minimum' al tijdens de bouw van de andere helft begonnen zou moeten worden met de aanbouw van materieel voor de periode na de eerste twaalf jaar. De twintig miljoen per jaar waarvan de regering sprak zou dus vanaf de tweede periode veertig miljoen worden, en dat tot in lengte van dagen.(22)

De hele berekening hing eigenlijk in de lucht, meende Oud, want hoe kon men weten of de annuïteiten in de toekomst voldoende waren? In de Vlootwet had men, heel sluw, wel het materieel vastgelegd, maar niet de hoogte van de annuïteiten. Zou men aan de hand van het verschil tussen de geraamde en de te betalen kosten van de kruisers Java en Sumatra de kosten van de Vlootwet berekenen, dan zou men tot reusachtige bedragen komen, aldus Marchant. Het argument van de staatscommissie dat de industrie 'vastheid' nodig had, wees hij als volstrekt verwerpelijk van de hand, want deze koppeling van de belangen van de industrie aan de fabricage van oorlogstuig was juist altijd zo noodlottig geweest. Had dit 'noodlottig accoord' voor de oorlog er niet toe geleid dat de aanbouw moest worden voortgezet om de scheepswerf te Amsterdam draaiende te houden?(23)

De spreekbuis van de vrijzinnig-democraten was in deze jaren, meer nog dan de NRC, het neutrale dagblad De Telegraaf, met een oplage van 60.000 de grootste en populairste krant van Nederland. De Telegraaf was van meet af aan tegen de Vlootwet. In juli '23 noemde de krant het ontslag van De Geer het 'eerste offer aan het Moloch van het militarisme'. De zelfoverschatting waarmee het kabinet De Geer had laten vallen, zou zich echter sneller wreken dan men dacht, zo voorspelde het blad.(24) De artikelen die 'van marinezijde' werden opgenomen, oordeelden alle negatief over de Vlootwet. Technisch had de vloot 'geen waarde, dan alleen voor de vlootleveranciers, en de aspiranten-schout-bij-nacht' en de bases waren in een luchtoorlog nutteloos. Met deze Vlootwet beging Nederland, aldus De Telegraaf, een fundamentele fout: 'Ons strijdterrein ligt op dat van het volkenrecht, en van de daardoor gewaarborgden Vrede' (...) Het is een geestelijke en zedelijke strijd, en van Nederland zal de wereld willen gelooven dat het (...) geen ander oogmerk heeft dan het welzijn eener gansche wereld'.(25)

Tekenaar Louis Raemaeckers schetste herhaaldelijk het verderfelijke karakter van de Vlootwet. Hij liet narren 'Het oude

liedje van de nieuwe vloot en den komenden oorlog' zingen, tekende Colijn als de slager van het schaap van Neêrlands welvaren en beeldde het sinistere driemanschap Ruys-Van Karnebeek-Westerveld af dat in Colijn zijn vierde man had gevonden om zijn duister spel te kunnen spelen.(26) Naast een artikel van Dresselhuys en een interview met Van Embden verschenen eind september vier artikelen van de hand van laatstgenoemde, die samen als brochure onder de titel **Bezuiniging, Vlootwet en moraliteit** werden uitgegeven. De Vlootwet was niet urgent, maar gevaarlijk en immoreel. 'Het zal de rampspoedigste wet zijn, die ooit door een politieke meerderheid is doorgedreven', aldus Van Embden.(27)

De krant gaf aan de redevoeringen tegen de Vlootwet van Marchant in het land veel aandacht. In de tjokvolle Amsterdamse Koopmansbeurs deed hij, begin oktober, alle berichten over buitenlandse pressie en de door de marine geponeerde stelling 'Vlootwet of liquidatie' af als 'bangmakerij en propaganda'. De marine wilde zijns inziens het volk de mond snoeren. Ook zonder Vlootwet kon de marine doorbouwen en het enige wat de wet zou opleveren was een basis die Fock en 'Koloniën' niet wilden. Volgens Marchant zou met verwerping van de Vlootwet en het aftreden van Westerveld de lucht zijn opgeklaard, waarna Colijn zijn gang zou kunnen gaan met zijn bezuiniging.(28)

Ondertussen had professor Colenbrander in augustus '23 in Leiden een 'Comité van actie tegen de Vlootwet' gevormd, dat zich per manifest tot het volk richtte. Alleen een politievloot was in overeenstemming met een goede buitenlandse politiek. En hoewel een sluitende begroting eerste vereiste was, moest artikel 40 worden ingetrokken.(29) Ook sommige hoogleraren zaten krap bij kas. Bij de anti-Vlootwetdemonstraties die de VDB begin oktober in een zestal grote steden organiseerde en in de verspreide manifesten lag de nadruk op het tekort van 125 miljoen op de begroting als gevolg van het roekeloze financiële beleid.(30)

Terwijl de verdedigers van de Vlootwet na het ontslag van De Geer in het defensief waren geraakt, gaf de aardbeving waardoor Japan op 1 september 1923 werd getroffen de genadeklap aan de argumentatie van diegenen die de Vlootwet verdedigden met de dreiging van Japanse agressie tegen Indië. Kranten als De Telegraaf en Het Volk combineerden medelijden en enthousiaste deelname aan de hulpacties met vreugde over dit verdwijnen van Japan van het wereldtoneel. Hier was de wens weliswaar de vader van de gedachte, maar feit is dat de aardbeving Japan dwong zich enige jaren te richten op binnenlandse problemen en dat het Japanse zelfvertrouwen voor jaren was geschokt. Op lange termijn zou de aardbeving overigens een verslechtering van de positie van Indië betekenen. Door de verwoesting van de olietanks bij Yokohama en Yokosuka was er onmiddellijk oliegebrek ontstaan en de Indische olievelden zouden daarom hoofddoelen in een eventuele oorlog worden.(31)

Voor de linkse pers was het in september evenwel zonneklaar dat Japan voorlopig wel wat anders te doen had dan imperialistische politiek te bedrijven en dat de Vlootwet nu nog minder nodig was dan ooit.(32)

De neutrale ambtenaren en de salariskorting

Het Algemeen Nederlandsch Vakverbond (ANV), de met de VDB gelieerde vakbond, voerde een heftige strijd tegen het financiële overheidsbeleid. Maar niet, zoals de partij, vanwege het begrotingstekort maar juist vanwege de manier waarop de regering dit tekort wenste weg te werken, namelijk door het verlagen van de ambtenarensalarissen. Het ANV, dat medio 1923 ongeveer 44.000 leden telde, ontleende zijn betekenis aan de organisatie van het overheidspersoneel dat in 1923 in totaal bijna 100.000 man telde.(33) Het ANV wenste aanvankelijk politiek neutraal te blijven - dat was één van de redenen voor het mislukken van de fusieplannen met het NVV - maar na de aankondiging van salarisverlaging voor de ambtenaren duurde het niet lang of ook het ANV erkende dat het 'onvermijdelijk' was zich op politiek terrein te begeven.(34)

Na de troonrede van september '23, waarin de intrekking van artikel 40 en de verlaging van de salarissen met tien procent werden aangekondigd, tekende Raemaeckers een broodmagere ambtenaar die zijn broekriem tien procent moet aanhalen terwijl een dikke admiraal de zakken goud grijnzend incasseert.(35) Het neutrale, geïllustreerde gezinsblad Het Leven plaatste op dezelfde dag, in de serie anti-Vlootwet-cartoons, een tekening van Colijn die bezig was de naakte arbeider ook nog de huid af te stropen.(36) In de opwinding over de bezuinigingen deed al snel het gerucht de ronde dat ook het zevende schooljaar zou worden afgeschaft en dat de gehuwde ambtenaressen per 1 januari zouden worden ontslagen.(37)

De leden die namens de ambtenarenbonden zitting hadden in de na de oorlog ingestelde 'Centrale Commissie voor Georganiseerd Overleg in Ambtenaarszaken' - waarin regering en bonden paritair waren vertegenwoordigd - hadden zich eind 1921 nog zonder morren neergelegd bij het besluit per 1 januari 1923 achteneenhalf procent pensioenbijdrage op het loon in te houden, maar op 17 september '23 stemde de Commissie met tien tegen twee stemmen tegen intrekking van artikel 40.(38) Het kabinet bleef niettemin bij zijn standpunt dat intrekking moreel, juridisch en economisch gerechtvaardigd was. Er was toe besloten vanwege de dalende kosten van levensonderhoud en niet, zoals de tegenstanders beweerden, om de begroting sluitend te maken. Marchant, die zich als verdediger van de ambtenaren had opgeworpen, ontkende dat de economie iets met het morele en financiële vraagstuk van artikel 40 te maken had en eiste handhaving van het recht.(39) In een adres aan de Staten Generaal van 10 oktober protesteerden alle grote ambtenarenbonden tegen de voorgenomen loonsverlaging, met als argument dat de arbeidstijd al was verlengd, het garantieloon voor gehuwden ingetrokken, de kinderbijslag beperkt of zelfs afgeschaft en de vakantietoeslag ook al was ingetrokken. Met uitvoerige statistieken trachtte men aan te tonen dat de ambtenaren niet beter werden betaald dan de werknemers in het bedrijfsleven en men eiste opschorting van de maatregel tot

in goed overleg een oplossing zou zijn gevonden.

Het hielp allemaal niets. Bij Koninklijk Besluit van 7 april 1924 zou artikel 40 worden ingetrokken en advocaat Marchant, die als enige namens een Amsterdamse postbode een proces tegen de staat durfde aan te spannen, zou het pleit verliezen.(40) Keesing heeft de regering achteraf wat betreft het argument van dalende kosten van levensonderhoud in het gelijk gesteld. Deze daling kwam echter pas op gang nadàt De Geer de loonsverlaging had aangekondigd. Colijn zelf voerde alleen het begrotingstekort aan als argument.(41) De dalende kosten van levensonderhoud vormden dus een gelegenheidsargument dat in de herfst van 1923 volstrekt ongeloofwaardig was.

Door artikel 40 in het nauw gedrongen, keerde het anders zo gematigde ANV zich tegen de Vlootwet. Naar aanleiding van het ontslag van De Geer schreef het ANV-blad De Vakstrijd dat men nu al negen jaar slachtoffer was van het oorlogsgeweld en dat het militarisme de opbouw van het economische en maatschappelijke leven tegenhield.(42) Het bestuur besloot tot actie over te gaan en nodigde de voorzitters van de andere bonden uit voor overleg omdat, zoals voorzitter J. Dekker hen schreef, voor de Vlootwet de belangen der werknemers, het onderwijs, de volksgezondheid, de sociale voorzieningen en 'zelfs redelijke loonen der Overheidsdienaren' werden opgeofferd.(43) Van samenwerking kwam niets terecht. Het RK Vakbureau en het CNV weigerden overleg; het NVV besloot zelf actie te ondernemen. Deze partijpolitiek noopte het ANV er toe op eigen kracht een demonstratie en een petitie te organiseren.

Het jaarlijkse - ditmaal demonstratieve - congres op 21 en 22 september in de overvolle Haagse Dierentuin werd een succes. De 5.000 bezoekers liepen vrijwel allemaal mee in de aansluitende demonstratieve optocht door de stad.(44) Het petitionnement werd echter een mislukking. Het bleek nutteloos, naast het groots opgezette petitionnement van NVV en SDAP, met een afzonderlijke petitie door te gaan, temeer daar de sociaal-democratische pers er bij haar lezers op aandrong niet op de ANV-lijsten te tekenen. Het verzamelen van handtekeningen door het ANV, gestart op 15 september, duurde nog geen tien dagen en het ANV-blad De Vakstrijd erkende het falen ruiterlijk: er waren ruim 79.000 handtekeningen opgehaald en dat was lang niet voldoende. Grootmoedig adviseerde het bestuur echter de leden die nog niet getekend hadden dit alsnog op het sociaal-democratische petitionnement te doen. Al met al voelde voorzitter Dekker zich wel grotelijks bedrogen door NVV-voorzitter R. Stenhuis die er met zijn plan van een petitionnement vandoor was gegaan.(45) Op zondag 21 oktober kwam het nog tot een gezamenlijke demonstratie van het niet-confessionele overheidspersoneel op het Amsterdamse Parkschouwburgterrein maar dit was een schrale troost.(46)

De VDB en het ANV bleken het meer van de kracht van hun argumenten dan van de kracht van hun aanhang te moeten hebben.

De liberalen en de marinedeskundigen

Op de politieke teleurstelling van 1918 volgde voor de liberalen een nog veel grotere schok, die van de economische crisis. Exemplarisch voor de liberale somberheid was reder/bankier Heldring, sinds 1921 voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken en als zodanig schakel tussen het bedrijfsleven en het Binnenhof. Eind 1920 verzuchtte hij in zijn dagboek: 'Ik zie inderdaad niet hoe de vreeselijke wereldcatastrophe nog vermeden kan worden welke door de overdreven militaire en andere staatsuitgaven in Europa, de dolle verkwisting in alle landen, de geringe arbeidsprestatie der werklieden en de vernietiging van menschenlevens, fabrieken en kolenmijnen langzaam maar zeker veroorzaakt wordt'.(47) Om nog te redden wat er te redden viel, moest er zijns inziens behalve op leger en vloot vooral op de sociale uitgaven worden bezuinigd.(48)

Ten aanzien van de defensie hadden de liberalen nog steeds slechts één gemeenschappelijk uitgangspunt: zuinigheid. In principe waren allen voor een verdedigingsoorlog en tegen eenzijdige ontwapening, maar een volk mocht door de defensie zijn krachten niet uitputten. Velen dachten hetzelfde als Cort van der Linden in 1886: dat de zelfstandigheid van de kleine volkeren steeds meer afhing van hun beschaving en ontwikkeling.(49)

Aanvoerders van het 'weeë pacifisme' van de 'gerokte heeren en gedecolleteerde dames' uit Den Haag, zoals Marchant hen smalend noemde, waren Jhr.mr. B. de Jong van Beek en Donk, die zich vooral toelegde op de verbreiding van buitenlandse anti-oorlogsliteratuur en Dresselhuys, die tijdens en na de oorlog in het parlement de grote voorman was van het liberale pacifisme.(50) Het oorlogsgeweld had Dresselhuys heftig aangegrepen, reden waarom hij secretaris-generaal werd van het Nederlandse Rode Kruis en voorzitter van Volkenbond en Vrede.(51) Hij werd, samen met Marchant, de grote criticus van Van Karnebeek die hij weliswaar bekwaam achtte maar veel te ouderwets voor het nieuwe tijdsgewricht.(52)

Dat in het pacifisme van Dresselhuys de zedelijke motieven even zwaar, zo niet zwaarder, wogen dan de militaire en financiële, bewijst wel het opmerkelijke feit dat hij in 1921 commissaris werd van de scheepswerf De Schelde te Vlissingen, die bijna de helft van haar schepen voor de marine bouwde; niettemin verhief hij zijn stem tegen de Vlootwet die toch zo profijtelijk voor zijn maatschappij zou zijn geweest.(53) Het geeft ook aan hoezeer in de kring van werkgevers, waar protectie-eisende industriële en vrijhandelsgezinde ondernemers elkaar tot in de tweede helft van de jaren twintig fel bestreden, het handelsconglomeraat met zijn financiële argumenten à la Van Gijn nog steeds de boventoon voerde.(54) De zwakte van de industrieel-economisch denkende lobby remde de ontwikkeling van een Nederlands militair-industrieel complex.

Gestimuleerd door Dresselhuys verklaarde de Vrijheidsbond in zijn

verkiezingsprogram van 1922 dat alleen defensie-offers die nodig waren in verband met de Volkenbond dienden te worden gebracht en dat weliswaar een 'goed leger' noodzakelijk bleef, maar dat verlaging van het totale militaire budget onontbeerlijk was.(55)

Tegenover de Vlootwet namen de liberalen een kritisch en zeer zakelijk standpunt in. Aangezien de meeste hoge marine-officieren liberaal georiënteerd waren en er tussen 1913 en 1918 een liberaal kabinet regeerde, was de liberale pers al sinds jaar en dag het platform waarop de marinediscussie werd gevoerd. Voor- en tegenstanders van de Vlootwet binnen de marine zelf schreven hun kritische artikelen in het Algemeen Handelsblad (AH), de Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC) en Het Vaderland, die aldus het toneel werden van elkaar bestrijdende marine-officieren. Omdat ook de redacties zich mengden in deze discussie, worden in het volgende de discussies in liberale kring en die binnen de marine samen besproken.

Vanwege de maritiem-strategische verwarring varieerde na de oorlog de strekking van artikelen in het Handelsblad van totale afkeuring van nieuwe vlootbouw tot militante verdediging ervan. In een anoniem artikel - afgaand op de woordkeus ongetwijfeld van de hand van Gooszen - werd eind '21 betoogd dat Nederland in Azië een grote mogendheid was en dat het vlootplan als een minimum moest worden beschouwd. Als men zelfs dát niet wilde, kon men beter de hele marine zo spoedig mogelijk afschaffen.(56) De grootste tegenstanders vonden Gooszen en Van Hengel - die ook menig pleidooi voor de Vlootwet naar diverse kranten stuurde - onder hun eigen, veelal gepensioneerde collega's. De bijna twintig jaar gepensioneerde vice-admiraal N. MacLeod achtte Van Hengels eigen ommezwaai - in 1917 voor slagschepen, in 1921 voor onderzeeërs - het beste argument voor verwerping van het wettelijk vastleggen van het materieel voor zes of twaalf jaar. De Java en Sumatra waren zijns inziens überhaupt niet geschikt voor de defensie.(57) Oud-minister van Marine W.J. Cohen Stuart vond vooral de bases veel te duur en pleitte voor opbouw van een Indische metaalindustrie ten behoeve van inheemse vlootbouw.(58)

De NRC, die politiek gezien tussen de VDB en de Vrijheidsbond in zweefde, begon pas na Washington, onder invloed van de artikelen van oud-ltz. M.K. Medenbach en mr. W.H.A. Elink Schuurman, die het wetsontwerp nu achterhaald vonden, te twijfelen aan de Vlootwet.(59) Het moest inderdaad wel een vreemde indruk maken dat een land als Nederland in deze tijd van ontwapening juist ging bewapenen, schreef het blad. Men drong daarom aan op uitstel en besnoeiing van het plan.(60) Putman Cramer, kaptz. L.J. Quant en mr. A.J. van Vessem reageerden onmiddellijk met pleidooien voor een snelle beslissing, vanwege de blijvende urgentie en vooral vanwege het personeel. In april '22 besloot de NRC echter dat uitstel van de Vlootwet, maar doorgaan met de bouw van materieel, de beste oplossing was.(61)

Hoezeer de marine zelf verdeeld was over de Vlootwet bleek niet alleen uit de brochures waarmee (oud-) marine-officieren elkaar en het volk bestookten, maar ook uit de marinetijdschriften zelf. Het

doorgaans a-politieke Marineblad wenste naar aanleiding van Washington 'aanzienlijke inkrimping' van het plan. Zelfs het propagandablad Onze Vloot kreeg, behalve met groot ledenverlies, ook te maken met interne verdeeldheid over de te varen maritieme koers daar een kleine minderheid met onderzeeërs wilde volstaan. In december '21 waarschuwde de redactie de kamerleden dat het weigeren van dit minimum 'niet minder dan misdaad' zou zijn, waarvoor niet enkel het nageslacht hen zou berechten, maar waarvan ze de gevolgen wellicht nog reeds tijdens hun leven zouden voelen.(62)

De liberale parlementariërs waren van deze waarschuwing niet onder de indruk. Op het voorstel van kamervoorzitter Koolen op 29 maart 1922 om de Vlootwet nog voor Pasen te behandelen, protesteerde Vrijheidsbonder Drion als eerste. De Kamer had volgens hem geen tijd gehad het ontwerp behoorlijk te bestuderen. Het was op 3 november, midden in de behandeling van de grondwetsherziening en de begroting, ingediend. Op 2 februari had de regering haar Memorie van Antwoord ingediend, dat wil zeggen vier dagen voor het einde van de Conferentie van Washington en zes weken voor het tijdstip waarop de delegatie verslag kon uitbrengen. Waarom moest die Vlootwet er doorgejaagd worden, zo vroeg Drion zich af.

Bij het debat op 6 april '22 gingen de liberalen voorop in de strijd. In een adres aan de Kamers had de voornamelijk door liberalen bemande Centrale Commissie voor Bezuiniging van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel bezwaar gemaakt tegen het wetsontwerp. De kosten van 300 miljoen waren veel te hoog, de financieringswijze verkeerd, het legde te zware lasten op Indië en de defensieve waarde ervan was gering.(63) Drion liet als eerste spreker niets van het wetsontwerp heel. Militair gezien was de voorgestelde vloot niet in staat Indië te verdedigen, en had een vloot die alleen de vijandelijke opmars 'zoo lang mogelijk' moest vertragen geen enkel nut. Te minder, daar politiek gesproken Washington voor de naaste toekomst rust had geschapen en dit plan juist voor deze naaste toekomst was bedoeld. Een oorlogshaven tenslotte zou de vijanden als een magneet aantrekken.(64)

De financiële bezwaren waren echter het grootst. De eerste termijn zou 200 miljoen kosten, maar de tweede reeds 250 miljoen, zo had Gooszen hem bekend, en er zou daarna een derde termijn moeten komen van weer tenminste 250 miljoen, en men moest hier nog de basiskosten en de exploitatiekosten aan toevoegen. Het marinebudget, nu 78 miljoen, zou in 1928 tot 117 en vanaf 1934 tot 137 miljoen stijgen: het was 'financieele avonturierspolitiek'.(65) Toch zou, zo besloot Drion, de Vrijheidsbond, waarvan de meeste leden nog nooit tegen militaire voorstellen hadden gestemd, de regering steunen als ze de oorlogshaven zou schrappen en zou besluiten tot uitvoering van slechts een deel van het plan.

Na de schorsing van het debat ging de publieke discussie door en deze werd er niet gunstiger op voor de marine. In september '22 probeerde Onze Vloot de 'vruchtelooze discussie' te beëindigen door Gooszens leus - 'Dit vlootplan, maar dan in zijn geheel, of niets' - over te nemen. Zonder Vlootwet was het geld dat voor de marine werd

uitgegeven een 'onverantwoordelijke, roekeloze geldverspilling'.(66)

Desondanks werd de Vlootwet juist in liberale kring steeds meer doorgelicht op mogelijke bezuinigingen, door sommigen omdat ze meenden dat de Vlootwet te groots van opzet was, door anderen omdat ze verwachtten dat alleen een besnoeide wet door het parlement zou worden aangenomen. Vooral de oorlogshaven in Tandjong Priok moest het hierbij ontgelden. De toekomst was, zo geloofde men met E.J. Langelaan, toch aan het vliegkampschip als mobiele basis en tot dat tijdstip kon het goedkopere Soerabaja wel als oorlogshaven dienen.(67) In de Haagsche Post betoogde een marine-officier dat een basis überhaupt nutteloos was omdat de vloot in de gekozen strategie onmiddellijk naar de rand van de archipel moest opstomen.(68)

Eind '22 stelde 'Marin', de marinedeskundige van het Handelsblad, ter bezuiniging voor om de marinestaf te Vlissingen en de stelling te Hellevoetsluis op te heffen en het overschot aan hoofdofficieren te reduceren door de promotie voortaan te laten geschieden op basis van bekwaamheid in plaats van anciënniteit.(69) Een op voordracht van de minister van Marine in 1922 bij Koninklijk Besluit ingestelde staatscommissie, ook wel 'Bezuinigingsinspectie' genoemd, stelde in haar rapport van juni '23 behalve Marins suggesties nog een zestigtal andere maatregelen voor: van versobering van alle rangen en verlaging van de soldij van nieuw personeel tot beperking van de telefoonvergoeding en versobering van de voeding. Om een paar koksmaatjes uit te sparen moesten de matrozen voortaan zelf de aardappels schillen. Een woedende marinestafchef Gooszen liet onmiddellijk weten dat er na aanneming van de Vlootwet helemaal niet te veel hoofdofficieren zouden zijn en hij verwees dit 'oppervlakkig rapport' van 'leken op marinegebied' naar de prullenmand.(70)

Het Handelsblad ging door het rapport-Patijn definitief overstag. In een variant op het adagium der regenten tijdens de Republiek, 'Geen geld, geen Zwitsers', concludeerde het blad: 'Geen geld, geen schepen'. Met deze 'zeer bittere en harde' maar 'eenige logische' conclusie schaarde het blad zich achter Trip.(71) De NRC koos de zijde van Patijn: eerst de financiën op orde en dan de Vlootwet.(72) Buurman ging in een ingezonden artikel veel verder. Nederland had in Oost-Azië slechts handels- en culturele belangen en een glimlach voor iedereen was beter dan deze vloot.(73)

Veel indruk maakten de artikelen van oud-marine-officier C.L. Schepp en L.M.A. von Schmid die Van Hengel verweten na het loslaten van het slagschip te blijven vasthouden aan het idee van een systematische, operatieve oorlogvoering ter zee. Dit was onzin, want zodra de vloot een slagschip zou tegenkomen, zou de 'logische eenheid' zich moeten verspreiden. Met klein materieel bleef alleen een guerrilla over aldus Schepp, die pleitte voor verlegging van het accent naar land- en luchtmacht.(74) Ook het plan van H. Behrens, hoofd opleiding bij de Indische Luchtmacht, om een luchtvloot, die volgens hem slechts 54 miljoen hoefde te kosten, te stationneren op vliegvelden aan de rand van de archipel, kreeg ruime aandacht in liberale kring, ondanks de bezwering van Van Hengel dat men het

luchtwapen niet serieus kon nemen.(75)

Onder invloed van deze artikelen en de redes van Fokker startte het AH medio '23 een serie pleidooien voor uitbreiding van de luchtvloot, niet in de laatste plaats omdat hiervoor veel minder personeel nodig zou zijn. Dat de geplande verkenningsdienst van de vloot zeventig procent van de hele bemanning opslokte vond men ridicuul.(76) Een Vlootwet zonder financiële banden en zonder vlootbasis was voor iedereen aanvaardbaar. Hoewel het 'demagogisch geschreeuw' van de sociaal-democraten 'hoefijzercorrespondent' C.K. Elout, actief lid van Onze Vloot, 'steenkoud' liet, was ook hij tegen de Vlootwet omdat deze de bezuiniging in de weg stond. Met De Geer leek bovendien de laatste barrière tegen de protectie weggevallen.(77)

Volgens de NRC, waar de bekende 'stercorrespondent' dr. M. van Blankenstein voor vele commentaren verantwoordelijk was, moest de regering de Vlootwet uitstellen omdat De Geers ontslag niet op korte termijn zou leiden tot een vloot maar tot een lange periode zonder vloot. Het kabinet vond blijkbaar dat het tekort al zo groot was dat de vloot er nog wel bij kon, maar het was een roekeloze va banque-politiek.(78) Heldring, die bij de ministers in en uit liep, had uit een gesprek met Ruys, die hem had gezegd dat dat ene miljoen extra per jaar voor de Vlootwet toch geen bezwaar kon zijn, dezelfde indruk gekregen. Hij vond het vlootplan 'waanzin' omdat er immers geen politiek gevaar in het Oosten was, omdat het veel te duur was en omdat het een drastische bezuiniging, zonder welke een 'catastrophaal einde onvermijdelijk' was, in de weg stond. Bovendien was er de laatste dertig jaar zelden of nooit drijvend materieel geproduceerd dat niet onmiddellijk verouderd, ondeugdelijk of ondoelmatig bleek te zijn. Volgens Heldring hadden de antirevolutionairen in een 'ordinaire cowdeal' de Vlootwet van de katholieken gekocht in ruil voor de door hem zo gevreesde protectie.(79)

Het felst anti-Vlootwet was het overigens zeer orangistische Haagse dagblad Het Vaderland. Het pleitte voor een verbod van de 'geniepige onderzeeër' - de kern van het vlootplan - en beschuldigde de marine van groepsegoïsme en het bedrijven van demagogie door voortdurend Japan als boeman af te schilderen waarmee het volk schrik moest worden aangejaagd.(80) Ook Van Blankenstein noemde het onverantwoordelijk dat Onze Vloot bleef beweren dat de oorlog in de Pacific op het punt stond uit te breken en dat men, nu Japan na de aardbeving als agressor ongeloofwaardig was geworden, de Verenigde Staten aanwees als eventuele aanvaller. Het ergst vond hij het gehanteerde argument dat degene die Indië als eerste zou bezetten de oorlog had gewonnen. Met dergelijke uitspraken lokte men immers de oorlog uit.(81)

In oktober waren de door de liberalen gehuurde vergaderzalen afgeladen. De oud-kapiteins-ter-zee J.P. van Rossum en J.J.W.H. van der Toorn hadden zich ontwikkeld tot de meest geliefde sprekers doordat zij beiden van meet af aan het vlootplan te vuur en te zwaard hadden bestreden. Van Rossum bleek een ethicus die vond dat

Indië alleen met 'praktisch idealisme' te behouden was.(82) Terwijl Itz. J.Th. Furstner verklaarde dat verlies van Indië een economische crisis van 'honderden jaren' tot gevolg zou hebben, beweerde Van der Toorn dat de 'minstens een miljard' kostende Vlootwet Nederland ten grave zou dragen; de enige oplossing bestond uit het industrialiseren van de ertsrijke buitengewesten. Hij stelde voor Borneo tot vooruitgeschoven militaire post te maken en daar staalbedrijven te bouwen die zowel voor het nodige geld als het nodige staal voor de vlootbouw zouden kunnen zorgen. Van der Toorn was zo overtuigd van de nadelen van de Vlootwet dat hij mede-oprichter werd van het in juni '23 opgerichte anti-Vlootwet-Comité.(83)

Hoewel in de Nederlandse politiek niemand zich ronduit conservatief wenste te noemen, beschikte de liberale stroming natuurlijk, net als de confessionele, over een rechtervleugel. Dit betekende echter niet dat de leden ervan automatisch voorstander waren van de Vlootwet. Alleen het uitgesproken conservatieve dagblad De Nieuwe Courant, dat vaak als spreekbuis van Buitenlandse Zaken fungeerde, was onvoorwaardelijk voorstander van de vlootversterking. Ene 'Notus' - wellicht ging Van Hengel schuil achter dit pseudoniem - schreef in de maanden die aan de behandeling van de Vlootwet vooraf gingen niet minder dan 25 ellenlange artikelen over de noodzaak van versterking van de Indische marine. Volkenbond noch Internationaal Gerechtshof hadden enige betekenis en het Garantieverdrag was levensgevaarlijk. Nederland stond er in de mondiale jungle alleen voor en Notus had daarom nog meer begrip voor de socialisten en communisten die tenminste beseften dat strijd de kernfactor was in de internationele politiek, dan voor de 'vele heele en halve intellectueelen die zich gaarne met den naam pacifisten sieren' en die zich in slaap hadden gesust met de gedachte dat het duizendjarig rijk niet ver meer was. Zijns inziens had De Geer de Vlootwet alleen aangegrepen om een 'belle retraite' te maken en was Colijns devies inzake de financiën - 'Het mes erin!' - vooral zo goed omdat zo de Vlootwet zonder enige wijziging kon worden uitgevoerd.(84)

Ondanks deze lawine van pleidooien voor de Vlootwet had zich echter ook onder de conservatieven de commerciële benadering van Japan gemanifesteerd. Dit kwam tot uiting na de aardbeving in Japan toen juist in kringen van handel en industrie het initiatief tot oprichting van het Centraal Nederlandsch Comité 'Ramp Japan 1923' werd genomen. Indische handelmaatschappijen als de Nederlandsche Handelmaatschappij, scheepvaartmaatschappijen als de Rotterdamse Lloyd en banken, waaronder de Nederlandse Bank, zegden samen onmiddellijk een bedrag van 60.000 gulden toe om alvast de eerste nood te lenigen. 'Notus' en ook het Indische Nieuws van de Dag hekelden deze hulpactie. Japan had immers geen geld nodig als het de militaire uitgaven voor één jaar zou beperken. Bovendien was het überhaupt idioot deze 'sterke, gevaarlijke, onscrupuleuze, rücksichtsloze buurman' die het geld ongetwijfeld in kanonnen zou omzetten, te helpen.(85)

Daarnaast speelde een belangrijke rol dat in Indische handelskringen het leger - dat immers have en goed van de ondernemers in Indië tegen de veel reëler lijkende 'inlandse vijand' kon beschermen - traditioneel veel populairder was dan de vloot die vooral imperiale en geen commerciële belangen diende. Maar belangrijkste factor was ook hier de paniek over de financiële situatie van Indië. Vooral uit afkeer van de veel te duur geachte Ethische Politiek werd in 1921 de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië opgericht, waarvan de eigenzinnige, tot het conservatisme bekeerde radicaal Treub voorzitter werd.(86) Zuinigheid moest het uitgangspunt zijn en dit gold wat Treub betreft ook voor de defensie. Eind 1922 schreef hij dat de eerste 20 à 30 jaar geen oorlog op komst was en dat het defensie-apparaat daarom moest worden beperkt tot een politiemacht ter bestrijding van binnenlandse onlusten en revolutie.(87) In de loop van 1923 begon hij, na een reis door Indië en ongetwijfeld ook onder invloed van de secretaris van de Raad, 'navalist' Putman Cramer, wel wat positiever over de Vlootwet te denken, maar hij liet enkele dagen voor de kamerbehandeling nog eens uitdrukkelijk weten dat, vóór er van een Vlootwet sprake kon zijn, eerst de financiën op orde gesteld moesten worden.(88)

Zowel de links-liberalen als de rechts-liberalen waren dus tegen de Vlootwet gekant: het plan paste noch in de Ethische Politiek, noch in een conservatief financieel beleid. Pas in juni 1939 zouden de rechts-liberale kringen van handel en industrie bij de Ministerraad met kracht aandringen op onmiddellijke versterking van de Indische defensie, hoe groot de financiële bezwaren ook waren.(89)

Een tekening van Louis Raemaekers in De Telegraaf over de salariskorting en de Vlootwet.